

לד. מכירת חמץ

מכירת חמץ בערב פסח הינה אחת מהפעולות שכל יהודי דואג לבצע. כאשר מעיינים במקורותיה של הנהגה זו, אנו מוצאים חמישה שלבים שונים בהתפתחותה ובדרך היישום של המכירה:

- בימי התנאים - מכירה לגוי בשעת הדחק או כמכירה עסקית בתקופה לפני פסח.
 - מהמשנה ועד תקופת הראשונים - מכירה ומסירה של החמץ לגוי וקניה בחזרה לאחר החג.
 - ראשית ימי האחרונים - מכירת סחורה הנמצאת בידי הסוחרים בכמות סיטונאית.
 - החל מהמאה התשע עשרה - מינוי הרב כשליח למכירת החמץ.
 - המאה העשרים ואחת - מכירה בעזרת רשת האינטרנט.
- בפרק זה נסקור את השלבים השונים, ונבחן את התמורות העיקריות שחלו בכל שלב. לאור זאת נבחן כיצד ומתי ראוי להשתמש בפתרון של מכירת חמץ, ובאלו מקרים יש מקום להחמיר!

ישראל וגוי בספינה

המקור הקדום למכירת חמץ לגוי לפני פסח מופיע בתוספתא במסכת פסחים:

בראשונה היו אומרים אין מוכרין חמץ לנכרי, ואין נותנין לו במתנה אלא כדי שיאכלנו עד שלא תגיע שעת הביעור. עד שבא ר' עקיבא ולמד שמוכרין ונותנין מתנה אף בשעת הביעור. אמר ר' יוסה: אילו דברי בית שמיי ואלו דברי בית הלל, הכריע ר' עקיבא לסייע דברי בית הלל.

התוספתא דנה במכירה אמיתית של חמץ לגוי לפני פסח, ובנושא זה נחלקו בית שמאי ובית הלל. לשיטת בית שמאי יש חובה לדאוג לכך שגם החמץ שנמכר יוער מהעולם לפני פסח². המשנה (ב, א) מביאה רק את דעת בית הלל, ובנושא זה נפסק כשיטת בית הלל ואין אנו אחראים על החמץ לאחר שנמכר לגוי.

בהמשך דברי התוספתא מצאנו לראשונה את האפשרות של מכירת חמץ לגוי כפתרון של מכירה לזמן:

1. בנושא זה עסקו רבים ודנו בהיבטים השונים של הלכה זו. מומלץ לראות את סיכומו של הרב ש"י זיין בספרו 'מועדים בהלכה', פסח סימן ד- 'מכירת חמץ והשתלשלותה'.

2. נראה שיש קשר בין שיטת בית שמאי בעניין זה לשיטתם בנוגע לשביתת כלים בשבת. ראו לדוגמה בספרי 'מסיני ועד ימינו' עמוד 229.

ישראל וגוי שהיו באין בספינה וחמץ ביד ישראל הרי זה מוכרו לנכרי ונותנו במתנה וחוזר ולוקח ממנו לאחר הפסח ובלבד שיתנו לו במתנה גמורה. רשאי ישראל שיאמר לנכרי עד שאתה לוקח במנה קח במאתים שמא אצטרך ואבוא ואקח ממך אחר הפסח. (ב, יב-יג)

בשתי הלכות אלו אנו רואים שאדם יכול למכור את החמץ לגוי לפני פסח, גם אם הוא יקנה את החמץ מהגוי לאחר פסח.

התוספתא, בגרסה המופיעה לפנינו, מתנה את הדין בכך שהיהודי יתן לגוי את החמץ. בחלק מהראשונים מצאנו גרסה שונה:

... ושם אמרו (ה"ז) שרשאי לומר לגוי עד שאתה לוקח במאה קח במאתים שמא אצטרך ואקח ממך אחר הפסח ובלבד שלא יערים, אבל אם הערים והוא רגיל לעשות כן בכל שנים למכור לגוי קודם הפסח וליטול לאחר הפסח קנסינן ליה והוא אסור לו ולכל ישראל לאחר הפסח, שעשאוהו כאילו הוא חמץ של ישראל המופקד ברשות גוי שהוא אסור לאחר הפסח ואף זה לפקדון נתכוין אלא שהערים, וכן הוא בירושלמי (ה"ב), ע"כ. (ריטב"א כא, א)

הריטב"א גורס בסיום התוספתא: 'ובלבד שלא יערים', אך אם הוא רגיל לעשות זאת כל שנה, למרות שהמכירה חלה, קונסים אותו³. גרסת התוספתא, כפי שהיא לפנינו, היא שיטת רוב הראשונים והרמב"ם. בדברי התוספתא עולה אפשרות של הערמה, אבל היא כוללת מעבר פיזי של החמץ מהיהודי לגוי.

בטור בסימן תמח מובא בשם ר' ירוחם הסבר שונה למילים ובלבד שלא יערים. ר' ירוחם מסביר שהכוונה היא שלא ימכור עם תנאי, אך וודאי שמותר הערמה בכך שהוא מתכוון לקנות בחזרה את החמץ לאחר פסח. בדרך זוהי כותב תרומת הדשן (סימן קכ) שצריך לתת מתנה גמורה ללא תנאים. תרומת הדשן מתייחס גם לסוגים שונים של תערובת חמץ:

... וראוי להורות לתת לנכרי מחוץ לבית במתנה גמורה ויחזור ויזכה בהן לאחר הפסח.

הבית יוסף בסימן תמח אומר שיש צורך להוציא את החמץ מביתו, וכך הוא פוסק בשו"ע:

חמץ של ישראל שעבר עליו הפסח אסור בהנאה... ואם מכרו או נתנו לנכרי שמחוץ לבית קודם הפסח אף על פי שהישראל מכירו לאינו יהודי ויודע בו שלא יגע בו כלל אלא ישמרנו לו עד לאחר הפסח ויחזור ויתננו לו מותר, ובלבד שיתננו לו מתנה גמורה בלי שום תנאי או שימכרנו לו מכירה גמורה בדבר מועט אבל מתנה על מנת להחזיר לא מהני. (תמח, ג)

3. כך גם שיטת הרשב"א והמאירי וכך מופיע בתשובת רב עמרם (אוצר הגאונים על אתר).

בגישה זו עולה אפשרות למכור את החמץ בהערמה, אך בתנאי שהחמץ לא יהיה כלל בבית ישראל. יש לשים לב להקשר של ההלכה שאינה מדברת על פתרון רחב לבעיית חמץ בפסח, אלא ההתייחסות היא כבדרך אגב בהקשר של דין חמץ שעבר עליו הפסח.

בדברי הפוסקים עד ימי השולחן ערוך אנו נתקלים במכירת חמץ לגוי שלא על מנת להחזיר, וגם על מציאות של הערמה הנוגעת למכירת חמץ על מנת להחזיר. בשני המקרים מדובר על מציאות בה החמץ מועבר מבית היהודי לבית הגוי למשך ימי הפסח.

מכירת חמץ שנותר בבית היהודי

בדברי הב"ח⁴ אנו מוצאים מציאות חדשה שהופיעה בארצות אשכנז במאה השש עשרה, מצב שדרש פתרון הלכתי שונה. בתקופתו השתנו הרגלי המסחר ואנשים החזיקו ברשותם כמויות גדולות של סחורה, ובכלל זה גם יי"ש שהיה חמץ. הב"ח מדבר על מציאות שבה אין אפשרות טכנית להוציא את החמץ מביתו, ולכן הוא אומר שיש למכור לגוי את החדר ולמסור לו את המפתח:

ובמדינה זו שרוב משא ומתן הוא ביין שרף ואי אפשר להם למכרם לעכו"ם מחוץ לבית, בפרט למחזיקים באורנד"א, יש להתיר בענין זה שימכור לעכו"ם כל החמץ שבחדר וגם החדר עצמו ימכור לעכו"ם. אלא כיון דקי"ל דאין העכו"ם קונה קרקע אלא בשטר עם נתנת הכסף... ואיכא הפסד מרובה, צריך שיהא מתנה עם העכו"ם ושיאמר לו אני מקנה לך גם החדר בכסף זה שאתה נותן לי, אע"פ שלא כתבתי לך שטר על מכירה זו. דאמירה זו מהני דקני לה... ומיהו צריך למסור לעכו"ם גם המפתח דאלא אם כן כיון דדעת ישראל לחזור ולקנות חמץ זה אחר הפסח הוי ליה כמשכיר ביתו, וגמרו פיסוק הדמים ב"ג והמפתח ביד השוכר בליל י"ד דעל השוכר לבדוק... ותו כיון שהמפתח ביד ישראל ויכול ליכנס לחדר וליטול החמץ משם לא סמכה דעתיה דעכו"ם דמכירה גמורה היא, אלא סובר דאינה מכירה אלא להסיר מעליו איסור חמץ, ועל כיוצא בזה כתב ה"ר ירוחם בשם בה"ג ובלבד שלא יערים... (סימן תמח)

בדברי הב"ח אנו מוצאים הרחבה של ההיתר, ומתן אפשרות להשאיר את החמץ בביתו של היהודי. ברם, גם בדבריו אנו מוצאים מספר הסתייגויות המבטיחות גמירות דעת של המוכר, כדוגמת מתן מפתח של החדר ועמידה בעקרונות המכירה המשפטיים.

נושאי הכלים בדורות הבאים מזכירים להלכה גם את פסיקת הב"ח, כפי שניתן לראות בדברי המגן אברהם:

4. הרב יואל סירקיס חי בפולין במאות השש עשרה והשבע עשרה וכתב את החיבור בית חדש (מכונה ב"ח) על ארבעת הטורים. החיבור מודפס מסביב לספר הטור במקביל לחיבור בית יוסף שכתב רבי יוסף קארו.

פ' גם החמץ יוציא חוץ לבית דאם ישאר בביתו יהא נראה כמקבל בפקדון חמצו של עכו"ם... ואם יש לו חמץ הרבה וא"א להוציאו חוץ לבית ימכור לו גם החדר אלא כיון דקי"ל דעכו"ם אינו קונה קרקע בכסף אלא עם השטר יתנה עמו בתחלת המקח שמקנה לו בכסף לחוד... וצריך למסור לו המפתח שיכול ליכנוס שם דאל"כ ה"ל כהערמה בעלמא (ב"ח).

(ס"ק ד)

בעלות או רשות

בדברי הב"ח אנו מוצאים היתר הלכתי כיצד ניתן למכור את החמץ לגוי ולהשאיר את החמץ בבית. כאמור, הב"ח מציב תנאים כדי להבטיח שהמכירה תהיה רצינית, למרות שבפועל החמץ נשאר בבית היהודי. האם אין בעיה בכך שיש חמץ של גוי שנמצא בתוך הבית של ישראל? נראה שבעניין זה אנו מוצאים מחלוקת בין התלמוד הבבלי והמכילתא דר' ישמעאל. חכמים נחלקו בהגדרת חיוב מצוות תשביתו:

... ועדיין אני אומר: בבתים - עובר משום בל יראה ובל ימצא ובל יטמין ובל יקבל פקדונות מן הנכרי. בגבולין - שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה. מניין ליתן את האמור של זה בזה ושל זה בזה? תלמוד לומר: שאר שאר לגזירה שוה. נאמר שאר בבתים - שאר לא ימצא בבתים ונאמר שאר בגבולין - לא יראה לך שאר. מה שאור האמור בבתים - עובר משום בל יראה ובל ימצא ובל יטמין ובל יקבל פקדונות מן הנכרים, אף שאור האמור בגבולין - עובר משום בל יראה ובל ימצא ובל יטמין ובל יקבל פקדונות מן הנכרים. ומה שאור האמור בגבולין - שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה, אף שאור האמור בבתים - שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה. (גמרא פסחים ה, ב)

מדרשת הגמרא עולה שהפרמטר הקובע האם האדם עבר על מצוות תשביתו הוא אחריות. אדם אינו מחויב בחמץ של אחרים ושל גבוה הנמצא בביתו, אך אדם עובר על איסור אם חמץ שלו נמצא בגבולין. הפרמטר הקובע האם האדם מתחייב על חמץ הוא הבעלות והעובדה שהאדם אחראי על אוכל זה. לעומת זאת, מדרשת המכילתא אנו לומדים כיוון אחר:

... בבתים למה נאמר? לפי שנאמר בכל גבולך, שומע אני כמשמעו? ת"ל בבתים. מה בתיכם ברשותכם אף גבולך ברשותך. יצא חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי אף על פי שיכול לבערו אבל אינו ברשותו, יצא חמצו של נכרי שהוא ברשות ישראל וחמץ שנפלה עליו מפולת אף על פי שהוא ברשותו אבל אינו יכול לבערו... (מסכתא דפסחא פרשה י')

מדברי המכילתא עולה שהפרמטר הקובע הוא רשות. אין בעיה בחמץ של יהודי שנמצא אצל נכרי, שהרי הוא אינו ברשותו. לעומת זאת, עקרונית היה צריך לבער חמץ של נכרי

שברשות ישראל, אך אם יש בעיה טכנית לבער כמו חמץ שנפלה עליו מפולת - חמץ זה אינו שלו ולכן אינו עובר עליו⁵.

לשיטת המכילתא לא מבערים חמץ של גוי שברשותו משום חוסר יכולת טכנית, אך וודאי שאין לשמור אותו לכתחילה. לאור כך, נראה שלפי דרשת המכילתא, הפתרון שהציע הב"ח אינו אפשרי. לפי דברי הגמרא אין איסור בדבר ומותר שיהיה חמץ של גוי בתוך ביתך, וכך נפסק להלכה.

הב"ח כותב תנאי נוסף למכירה זו והוא שהיהודי ימכור את המקום בבית לגוי. טעם הדבר הוא לאור הגמרא בפסחים (ו, א) שאומרת שאם ייחד לגוי בית אז אינו צריך לבער, הואיל ואין זה נקרא 'בביתכם'. רש"י (ד"ה ייחד) מסביר שהוא ייחד לו חלק בבית ללא קבלת אחריות, ותוספות (ד"ה ייחד) סוברים שאפילו אם יהודי קיבל אחריות הוא פטור משום שייחד לו בית. הר"ן ור' דוד מסבירים את הדין לפי המכילתא - מכיוון שהרשות היא של הגוי למרות שיש רמת אחריות על היהודי (- בעלות חלקית), קיים פטור מביעור. כך אנו מוצאים בשיטת הגאונים המופיעה ברא"ש שיש חיוב בדיקה על האדם שמחזיק פיקדון של יהודי אחר. למרות שהבעלות המוחלטת איננה שלו אלא רק אחריות, לאור המכילתא מחייבים את מי שברשותו.

תנאי נוסף שמזכיר הב"ח היא מסירת מפתח לגוי, והסיבה היא כדי שהמכירה תיחשב כרצינית ולא כהערמה. הגמרא במסכת פסחים (ד, א) מזכירה את הפרמטר היכן נמצא המפתח ביום י"ד כסימן הקובע מי המחויב בבדיקה חמץ בבית שכור. נראה כי הקשר שהב"ח יוצר בין מכירת חמץ לגוי וסוגיה זו נובע מכך שיש כעין גילוי דעת, היות והמפתח בידי האדם אזי זה מגדיר את המקום כרשותו (וראו ר' דוד ומאירי בסוגיית משכיר ושוכר). הב"ח מתייחס לכך וכותב שיש לתת את המפתח מפני שאחרת דינו כמשכיר בית וביום י"ד המפתח אצלו, שהוא מחויב לבדוק⁶.

מכירת חמץ בימינו

מספר תנאים שהב"ח הציב אינם מתקיימים במכירת חמץ בימינו כדוגמת מסירת מפתח לגוי והשכרת אזור בבית. בנוסף, החל מהמאה התשע עשרה מכירת החמץ אינה נעשית באופן ישיר בין המוכר והגוי, אלא בעזרת רב שמשמש כשליח ומרכז את המכירה עם הגוי. בשורות הבאות נבחן את מכירת החמץ כפי שהתעצבה עד ימינו ואת הבעיות ההלכתיות שעלו במשך הדורות.

5. ראו בעניין זה בדברי הרב מרדכי ברואר - 'מצוות השבתת חמץ בהלכה ובפשוטו של מקרא', מגדים יז עמודים 47-59.

6. פרמטר נוסף שיש להקפיד עליו ומוזכר בדברי הב"ח הוא לעשות מחיצה בפני חמץ של גוי כדי שיהיו בדלים ממנו (גמרא פסחים ו, א).

א. התנאי של הב"ח, הדורש מסירת מפתח לגוי, נלמד מדין הגמרא של השכרת הבית לפני פסח. ייתכן ותנאי זה נאמר על השכרה ולא על מציאות של מכירה שם אין צורך בנתינת מפתח שהרי הבעלות עוברת. כמו כן, סוגיה זו עוסקת בישראל, ויש להבחין בין ישראל וגוי לעניין זה.⁷

ב. ההערמה הנוצרת במכירת חמץ נובעת מכך שאנו חוזרים ועושים מכירה זו בכל שנה ולא מוציאים את החמץ מהבית. באחרונים עולה בעיה נוספת של הערמה:

והנה בהיות עדיין הגאון מו"ה ברוך פרענקל זצ"ל אב"ד דק"ק לייפניק בחיים חיותו, אירע מעשה שהלשינו מלשינים אצל שרי המדינה דמעהרין שיהודים מוכרים חמצם בשטרות מבלי שטעמפל (- חותמת) חותם הקיר"ה⁸, וכשבא הדבר לפני החסיד קיר"ה אמר הדבר ידוע שאין זה מו"מ של תגר אלא ענין דת רעליגיאון ע"כ אין זה בחיוב שטעמפל, ועי"ז נולד קצת ספק בלב הגאון זצ"ל הנ"ל דמשמע דמדינא דמלכותא פסול השטר ההוא. ולבבי לא כן ידמה, כי השטר כשר הן בדין ישראל אם בא הגוי להוציא מקחו בדיינים הרי הוא שלו הן בדין או"ה, אלא שאז כשיתבענו בדאו"ה צריך לשלם תחלה השטעמפל, אך הקיר"ה בחסדו וישרנותו אמר שעל כיוצא בזה לא הטיל עול השטעמפל כיון שאין טעם הקונה ומוכר לדרך תגרים אלא להפקיע מאיסור חמץ ועל כזה לא הטיל עול מס השטעמפל. (שו"ת חתם סופר או"ח סימן קיג)

מכיוון שהיהודים לא משלמים מס על המכירה, המכירה נראית הערמה ושאונה רצינית. התשובה שהחתם סופר מציג היא כפולה; מצד ישראל הוא טוען שמכירה גם בלי בולים תקפה. התשובה למדינה מורכבת כי לכאורה אנו מודים שאין כאן מכירה אמיתית אלא הערמה, והמכירה היא דתית אך אינה משפטית (ולכאורה אנו שומטים את היסוד מתחת לרגלי המכירה).

ג. השולחן ערוך בהלכות טבילת כלים (יו"ד קכ, יא) קובע שכלי שנמכר לגוי ונקנה בחזרה צריך טבילה. בעקבות כך כותב הפתחי תשובה שכך הדין גם לגבי מכירת חמץ בפסח, ולכן יש להיזהר שלא למכור את הכלים לגוי. החתם סופר נשאל גבי נוסח שטר מכירת חמץ והוא דן לגבי בעיה זו, ואומר שיש למכור את החמץ שטבוע בכלים אך בלי הכלים. קביעה זו מוסיפה היבט נוספת של הערמה:

אמנם לשון נוסחא הנ"ל שהעתיק מעלתו שמכר לו המטלטלים שיש לו בחדרים הידועים לא הבנתי, וכי לא הזכיר בשטר שם חמץ כלל רק מטלטלים ומכר לו גם

7. סוגיית הגמרא שעוסקת בגוי היא בהמשך הפרק הראשון (דפים ה-ו) ושם לא עולה החילוק לגבי מפתח. במקרה של השכרה ליהודי וודאי שיש חיוב השבתה, והשאלה היא רק על מי הוא מוטל. לעומת זאת כאשר מדובר בגוי אין כלל חיוב להשבית את החמץ.

8. פרנץ יוזף קיסר, אוסטרו-הונגריה במאה התשע עשרה. יחסו של פרנץ יוזף ליהודים היה סובלני ואוחד, היהודים אף כיננהו בהערצה "הקיסר ירום הודו" (הקיר"ה) וחברו עברו תפילות ושירים שהודפסו בסידורי התפילה.

הכלים שהחמץ בתוכו, וזה לא יתכן כלל, דא"כ כל כלי מתכת צריכים טבילה אחר הפסח כשיחזור הישראל ויקנה מהגוי, ומפני כן בנוסחא שטר מכירת חמץ שלשון המפורסם בידי תלמידינו כתבנו ע"פ מ"ו הגאון מהו' נתן אדלר זצ"ל שאינו מוכר אלא החמץ הנדבק בדופני הכלים ולא הכלים עצמם. (או"ח סימן קט)⁹

ד. שיטת ייחודית לגבי מכירת חמץ נמצאת בדברי התבואות שור (הובא במקור חיים סימן תמוח ביאורים ס"ק יא); לפי התבואות שור, הערמה מותרת רק כדי להיפטר מאיסור דרבנן, אך אסורה הערמה על דבר שהוא דאורייתא. כדי שהאיסור יהיה דרבנן יש צורך לבטל את החמץ ורק לאחר מכן למכור אותו. המקור חיים חולק על התבואות שור ומבין שניתן לעשות הערמה גם על איסור דאורייתא.

מדברי התבואות שור עולה נקודה נוספת הנראית כבעייתית: אנו עושים שתי פעולות עם החמץ, ביטול ומכירה, והן לכאורה תרתי דסתרי; אם אני ביטלתי אין לי מה למכור, ואם מכרתי מה אני מבטל עכשיו? מדברי החתם סופר (סימן קכד) עולה שאם האדם ביטל את החמץ ולאחר מכן מכר, אז הביטול מתבטל שהרי גילה דעתו שאינו מעוניין במחשבת הביטול¹⁰.

הרבה אחרונים חלקו על דברי התבואות שור, והחתם סופר מאריך בתשובה (או"ח סימן סב) לדחות את דבריו¹¹. בתשובה אחרת החתם סופר דוחה מנהג שנראה כמוסד על דברי התבואות שור:

וראיתי שנשתבשו אנשי ק"ק טעלקע וסברו כיון שהחמץ מעורב יותר מכדי אכילת פרס הוא דרבנן וע"כ מותר להערים, ושיבוש הוא בידם, דאי ההערמה במכירה אסורה באיסור דאורייתא לא הועילו כלום, וטעו בדינם... (סימן קיג)¹²

ה. הרב משה פיינשטיין מתמודד בשני מקומות עם שאלת תוקף מכירת חמץ של עוברי עבירה אשר מעשיהם מעידים על חוסר גמירות דעת. כך לדוגמה במקרה שהאדם עושה שימוש בחמץ בפסח. הרב פיינשטיין כותב (או"ח א, קמט) שפעולה זו אינה מפקיעה את המכירה, וחזר על היתר זה (ב, צא) והסביר מדוע אין בעיה מצד מעשה הקנין ותוקפו:

9. להלכה הפוסקים מסתייגים מצורך זה, ראו חזון איש סימן קיז; תשובות והנהגות א, רסד; אור לציון ג, ט, ז; וכלשון הרב מלמד בפניני הלכה: "אין למכור את החמץ הבלוע ודבוק בכלים, שכמה וכמה דינים נקבעו כדי להבהיר לכל שמדובר במכירה אמיתית, וכאשר כותבים שמוכרים את החמץ הבלוע ודבוק בכלים המכירה נראית כחוכא ואיטולוא, שאין לחמץ זה שום שווי, ואין בעולם גוי שמעוניין לקנות אותו. לכן נכון שלא לצייין זאת בשטרות המכירה" (פסח פרק ה, ד).

10. יתכן ושאלה זו קשורה באיזה שעה חל הביטול, ברגע האמירה (- שו"ת אחיעזר ג, א) או רגע לפני שהאיסור חל (- שו"ת נודע ביהודה מה"ק או"ח יט).

11. וראו גם בדברי בעל התניא בסוף שו"ע הרב הלכות פסח.

12. וראו גם את דבריו בסימן קיט.

... ומצד הקנין לא חסר קנין חצר דהא משכירים המקומות שמונח שם החמץ והחמץ הוא סימן על המקום שקנה ולא מתבטל השכירות בזה שמשתמש בהמקום גם הוא כי כן הותנה עם הנכרי בשטר המכירה שאח"כ יכול הישראל להשתמש שם כשצריך לילך לשם לדברים שאינם חמץ שמונחים ג"כ שם שאותן הדברים לא נמכרו, וגם יש עוד הרבה קנינים. אך אם חושב הרב שיותר טוב שלא ימכור מצד איזה טעם ודאי הרשות ביד הרב לעשות כפי הבנתו בזה לשם שמים. ידידו משה פיינשטיין. (ב, צא; א, קמט)

לפי עקרון זה יש להקפיד שיכתב בנוסח המכירה שהוא מוכר לו שטח בדירה ששם מונח החמץ, ושתהיה אפשרות לגוי להיכנס לאותו מקום בדירה (ראו גם אגרות משה א, קנ).

ממכירה ישירה לשליחות מרחוק

בעבר, כל אדם מכר את חמצו לגוי, דבר שיצר שאלות הלכתיות רבות והיות ובמקרים רבים המכירה לא בהכרח נעשתה על פי כל כללי ההלכה. בעקבות כך החלו במאה התשע עשרה לבצע מכירה מרוכזת לגוי על ידי נציג הקהילה, לרוב היה מדובר ברב המקום. בדרך זו נעשתה המכירה לגוי על ידי בית דין של העיר, כאשר כשלב ביניים מכרו להם את החמץ או מינו אותם כשליחים של בני העיר. הדרך של מינוי שליח על ידי הרשאה נהפכה להיות הדרך המובילה במכירת חמץ. דבר זה עורר שאלות הלכתיות ואף התנגדויות¹³, אך במשך הזמן נהפכה להיות הדרך המקובלת למכירת החמץ. בפועל הרב מוסר לנכרי את דף ההרשאה עם כל החתימות. יש שכותבים פירוט על מקום החמץ, לאור שיטת הב"ח, ויש שאינם מקפידים על כך.

מכירת החמץ לרב היתה בקהילות רבות אירוע רב רושם הנעשה לפני ימי הפסח. כחלק מההכנות לחג מתקיימת פגישה עם הרב בה היהודי מוכר את חמצו, דבר שפעמים רבות נתן פרנסה לרב לפני החג. בשנים האחרונות, במקומות רבים, המכירה נעשית בצורה פחות אישית, כאשר האדם מוסיף את שמו על דף הרשאה למכירת חמץ.

שלב נוסף בהתפתחות תהליך זה מתרחש עם המעבר לחיים וירטואליים ובכלל זה למכירת חמץ דרך האינטרנט. דבר זה יוצר מציאות חדשה בה אין קשר ישיר בין המוכר והרב, אך מבחינה הלכתית אין בדבר חידוש. גם לשיטות שחוששות לתוקף ההלכתי של מכירה באינטרנט, אין בעיה הואיל ולא מדובר במכירה אלא במינוי שליח למכירת החמץ.

תוקף מכירת חמץ

סיכום העיון בהשתלשלות דין מכירת חמץ מעלה שמדובר על מנגנון הלכתי מקובל שהיה בשימוש במשך מאות שנים. יהודים בכל התקופות סמכו על היתר זה, והוא קיבל הסכמה

13. ראו שו"ת שואל ומשיב תניינא ב, עז; שו"ת אורי וישעי סימן קכא. סיכום הדעות בנושא נמצא בדברי הרב זוין (לעיל הערה 1) עמודים רנב-רנה.

הלכתית לאורך הדורות. במקביל לכך, יש לזכור שההיתר החל מצורך שנבע מחוסר יכולת לבער את החמץ מהבית.

בעקבות כך נראה שמדובר על מנגנון מקובל שיש להפעיל אותו במקומות בהם הוא נדרש. לכן ראוי שכל אחד בביתו ידאג לבער את החמץ כפשוטו, ללא הזדקקות למכירה. מנגד, בעלי עסקים, חנויות, מפעלים ומוסדות יכולים למכור חמץ כמסורת ההלכתית המקובלת. בראיה לאומית כללית, מכירת חמץ נצרכת, והמנגנון ההלכתי מספק פתרון ראוי לפסח. מבחינת האדם הפרטי, ראוי שלא להיזקק למנגנון זה, אם כי גם ברמת הפרט הוא תקף מבחינה הלכתית.

באופן דומה, יש לבחון את היחס הראוי למכירת חמץ לאחר ימי הפסח. כידוע, חמץ שעבר עליו הפסח אסור בהנאה; האם ראוי להחמיר בחמץ שנמכר בימים שלאחר הפסח ולצרוך תוצרת שיוצרה רק לאחר הפסח? נראה שהדבר אינו נכון הלכתית, וראוי לקנות בימים שלאחר הפסח מוצרים שנמכרו במכירת חמץ. הימנעות מקניית מוצרים אלו אינה חומרא ראויה, אלא יש בכך פגיעה בגופים שנהגו כהלכה¹⁴.

הרב חיים מצאנז' מסביר את קדמות המנהג למכור חמץ, ורואה במסורת זו בסיס שאין לנטות ממנה ימין ושמאל:

ולכן על זה נאמר 'אל תצדק הרבה' ולא נחמיר יותר מאבותינו שהתירו הערמה גבי מעשר אפילו מן התורה כמו שאיתא בהדיא בגיטין (סה, א) דרק מחמת קטן תירצו דהוא מדרבנן אבל בגדול מן התורה מהני הערמה, ובכמה דברים מצינו הערמה ולא חששו כלל לשחוק הצדוקים שהיו בימיהם כי מה לנו לצחוק של רשעים המה יאבדו ואנחנו כתורה נעשה. ואדרבה אם נחמיר משום הרשעים יבואו לצחק באבותינו כי נודע לכל שבש"ס ופוסקים נעשה מעשה ע"י הערמה וישחקו ח"ו על אבותינו ויאמרו כי ח"ו הדור אחרון ידם עם הרשעים ויתנו דופי ח"ו ולכן הלעיטהו לר' כו'. ואנחנו לא נסוג אחר ממנהגי אבותינו אפילו להחמיר ובעונותינו הרבים הרבה דברים שמרננים על מנהגי אבותינו ואומרים כי הם יודעים האיך לעבוד ולא להקל כידוע במכתביהם ולכן יאבדו המה, ואנחנו בדרכי אבותינו נלך אפילו להקל ואם ירצה דוקא העתק שטר מכירה שלי יודיעני ואי"ה אצוה להעתיקו. (דברי חיים או"ח ב, ל)¹⁵

14. וראו עוד בהיבטים אלו במאמרו של הרב מיכאל אברהם- 'הצו הקטגורי בהלכה', צהר גליון לא מעמוד 45; הרב יצחק קראוס- 'מכירת חמץ לאומית', בתוך 'באר מרים, פסח', עמודים 138-140.

15. דברי הרב חיים נאמרו בהקשר של דין היתר מכירה לגוי בשבת. יש להעיר שבנוגע להיתר המכירה בשבת התבסס הרב חיים על מכירת חמץ לגוי כפי שמובא בסימן כט (וכן בסימנים ל; לא): "ואתמה הא זולת מראית עין שבת כפסח דמי, ובכל פסח מוכרים להגוי והחצר ברשות ישראל ואפילו אם עשה באופן שלא יוכל הנכרי לעשות בו דבר בדיעבד הוי כמכירה וכמבואר בפרי מגדים ולמה בשבת יהא אסור. ואין לומר הא לכתחילה אסור בחמץ התם הטעם משום דניכר הערמה אבל בכאן דעל כרחך צריך להתיר הערמה כדי דלא לית לידי איסור דאורייתא

משמעות ההערמה

מכירת חמץ לגוי לפני פסח נחשבת כדוגמה למעשה הערמה. החמץ נמכר כביכול לגוי, נשאר בבית הישראלי, ומיד אחרי הפסח הוא נקנה בחזרה באופן מיידי וחוזר לרשות ישראל. האם ראוי לעשות פעולה כזאת הנראית כהערמה? האם אנחנו 'עובדים' על ה' או על עצמנו במעשה זה?

כבר בדברי הגמרא אנו מוצאים מספר סוגים של הערמה, חלקם ראויים וחלקם לא¹⁶. הרמב"ם בפירושו למשנה בתמורה מתייחס להערמה כדי להיפטר מדין בכור, וכותב:

תחבולת ההיתר תיקרא הערמה ותחבולת האיסור תיקרא מרמה. (ה, א)

הערמה היא דבר שמותר הלכתית, בשונה ממרמה שהיא אסורה. בפרק זה ראינו את הבסיס ההלכתי של המכירה, ואת ההקפדה של הפוסקים שהמכירה תתפוס מבחינה הלכתית. הערנו על שיטת התבואות שור שלשיטתו מדובר על הערמה והיא מועילה רק באיסור דרבנן, דבר שרבים מהפוסקים התנגדו אליו.

מבחינה הלכתית נראה כי המכירה מבוססת, אך מה משמעות הדבר שאנו עושים הערמה שהינה חוקית אך נראית כדבר שנוגד את רצון התורה?

פרשנות אחת מתמקדת בכך שקיימת אפשרות הלכתית לעקוף את חובת ביעור החמץ. העובדה שההלכה השאירה אפשרות כזו מעידה על כך שניתן ואף ראוי לממש אותה. אם הדבר לא היה רצוי לפני הקב"ה, אז הדבר לא היה אפשרי מבחינה הלכתית. אין מניעה ערכית לנצל פתח הלכתי, גם אם הוא דחוק, והעובדה שהוא אפשרי מעידה שהדבר ראוי ורצוי¹⁷.

הרב משה ליכטנשטיין¹⁸ הסביר בדרך שונה את העקרון העומד מאחורי הערמה, לאור הסתכלות רחבה על מטרת מצוות התורה. קיים טעם כפול בקיום מצוות:

1. מצד תוכן המצווה ומהותה הפנימית.
2. מצד הציווי שהקב"ה ציווה אותנו.

שרי אפילו בדבר דאורייתא אפילו לאיסור חמור... והנה בפסח מקרי יותר ברשותו שחמץ בבית ישראל וגם מתירין אפילו לא נמכר מקום שמונח עיניו במקור חיים והמכירה היא הערמה ואין לגוי בו תפיסת יד רק הקנין...".

16. לסקירת סוגי הערמה השונים במקורות התלמודיים ראו בשיעורו של הרב אשר וייס - 'בדין הערמה בהלכה', תש"ע; מאמרו של הרב ישראל רוזן - 'הערמות הלכתיות כתקנות ציבור', מופיע באתר מכון צומת.

17. כיוון זה מופיע בדברי מו"ר הרב י.צ. רימון בנוגע להיתר מכירה בשביעית: "... אולם, הקב"ה צופה עתידות ויודע נסתרות. אם יש פרצה בתורה, אי אפשר לומר שהקב"ה לא חשב על כך מראש. אם יש פרצה בתורה, הרי שהתורה השאירה את הפרצה בכוונה כדי שתהיה מנוצלת בזמן המתאים!" (שמיטה, עמוד 319).

18. 'ההערמה שבמכירת החמץ', 'באר מרים', פסח' מעמוד 130. הציטוטים להלן לקוחים משיעור בנושא זה המופיע באתר בית המדרש הוירטואלי.

בדבריו הוא עומד על כך שלעיתים נוצר פער בין שני צדדים אלו:

כאמור, באופן עקרוני אנחנו מניחים שבכל מצוה או איסור שני האלמנטים קיימים, ומן הראוי להימנע ממאכלות אסורים לא רק מפאת הציווי אלא מפני היותם מטמטמים את הלב, וליטול לולב בגלל היותו מבטא את שמחת הטבע וכן הלאה, כפי טעמה של כל מצוה. ברם, ייתכנו מצבים בהם נוצר פער בין טעם המצוה ומגמתה כפי שהיא מובנת לנו לבין הציווי המוטל עלינו. במלים אחרות, ישנו מתח או אי התאמה בין לשון החוק לרוח החוק.

נדגים זאת בדוגמה פשוטה. דעתו של הרמב"ם היתה שטעם איסור שעטנז הוא מפני שמנהג הכמרים באותן דורות היה ללבוש בגדים שיש בהם כלאיים. באם נקבל טעם זה - ואין מידת סבירותו של טעם ספציפי זה מעסיק אותנו כאן היות ואנו חפצים בהדגמת העקרון האמור ולא בדיון נקודתי על טעם שעטנז - הרי שנפתח פער גדול בין טעם המצוה לפרטי האיסור...

הרב משה מסביר שבמקומות בהם קיים פער בין התחומים, נכנס מנגנון הערמה. חז"ל הכניסו אפשרות זו במצבים בהם מהות המצוות הפכה להיות פחות רלוונטית, אך אלמנט הציווי עדיין קיים:

מענה, נשוב לענין ההערמה. ההערמה הינה מנגנון הלכתי הנועד לעקוף את הפן הפורמלי של האיסור, זאת אומרת, היא תחבולה המספקת אפשרות של התחמקות מן הציווי המחייב, בהיותה יוצרת תנאים בהם פרטי המצוה אינם חלים. ברם, כל זה מסוגל להמציא פטור אך ורק מלשון החוק ואין בכוחו לתת מענה לכך שרוח החוק אינה מקוימת ואינה מושגת, והאדם המערים על המצוה נכשל בכך...

ואולם, כל זה נכון רק במציאות שבה אין פער גדול בין המצוה למגמתה. במידה וטעם המצוה ופרטי הלכותיה אינן הולכות עוד יד ביד, המצב משתנה. אם טעם המצוה אינו משמעותי עוד עבורנו וכל חיובנו במצוה נובע מן הציווי המוחלט של ריבון העולמים, אזי יצירת מנגנון החומק מן האיסור הפורמלי איננו בעייתית, שהרי הטעם אינו מהווה כאן גורם. בכל המקרים הללו, ההערמה הופכת להיות לגיטימית, ואפילו רצויה.

בדרך זו הרב משה מסביר את תקנת פרוזבול של הלל, הנתפסת גם היא כמעשה הערמה. כך גם במצוות מכירת בכור בהמה בימינו, כאשר לא ניתן להקריב את הבהמה לקרבן. במקרים אלו יש צורך ביצירת מנגנון משפטי שיעקוף את ההגדרות ההלכתיות הפורמליות. לעיתים קיים ויכוח לגבי היחס בין המשמעות והצורך במעקף, כפי שעולה בפולמוס בנוגע להיתר המכירה. בנוגע למכירת חמץ לפני פסח, קיימת הסכמה הלכתית בנוגע לפתרון ולצורך:

כך אף הענין במכירת חמץ. התורה צייתה על האדם להיפטר מכל חמצו ולהשבית אותו לחלוטין, אך ניתן לעקוף את הציווי ע"י מכירת החמץ. באם מדובר בחמץ בכמות

ביתית מצויה, ברי שהדבר הראוי והנכון הוא לעשות כמצות התורה ולא להערים עליה. ברם, התורה לא רצתה שמצוות בעור חמץ תשבור את מטה לחמו של אדם ותהרוס את פרנסתו. לכן, כאשר החלו יהודים לעסוק בסחר בחמץ ובזה הייתה תלויה פרנסתם, הרי שההערמה הפכה לאופציה נצרכת ולגיטימית עבור אלו שהנסיבות הביאום לכך. ממילא, אף היום יש לומר שההערמה של מכירת חמץ רצויה עבור מי שמטה לחמו תלויה בכך, כבעלי מכלות, מאפיות וכיו"ב אך היא אינה מוצדקת עבור האדם הממוצע החס על מעט הספגטי והוויסקי שנותרו בארונו, ועליו נאמר "אך ביום הראשון תשביתו שאר מבתים".¹⁹

השימוש בהיתר מכירה לגוי מעיד על קושי נוסף הקשור בצורך בשימוש בגויים על מנת לשמור על ההלכה. שאלה עקרונית זו, העולה ביתר שאת בימינו לאחר קום מדינת ישראל, היא האם פתרון הלכתי המבוסס על גויים הוא פתרון הרצוי לכתחילה? הרב גורן (תורת המדינה עמודים 328-334), סובר שיש לפתור את השאלות ההלכתיות במדינת ישראל ללא הסתמכות על גויים.²⁰ הרב גורן עומד על השתלשלות תקנת מכירת חמץ, ועל כך שמדינתא דגמרא לא מדובר על פתרון מסודר שנקבע לכתחילה. מצד אחד הפתרון הוא פתרון הלכתי יציב ונכון:

אולם מי לנו גדול מהחת"ס זצ"ל רבם של ישראל שמפיו אנו חיים ומימיו אנו שותים שמחזק ומצדיק את מכירת החמץ לנכרי לפסח, כפתרון הלכתי חשוב למנוע איסורי תורה. (עמוד 333)

אך מצד שני, לדעת הרב גורן לא ניתן להסתמך על פתרון זה באופן מלא:

על אף זאת מרוב המקורות, שאין כאן המקום לפרטם, מתברר, שהתורה ניתנה לישראל על מנת לקיימה ללא עזרה של גוי שיפר את התורה.

בעיות עקרוניות אלו הנוגעות למהות הערמה, ולהיבטים ההלכתיים רחבים, מנחים כי ראוי שהאדם הפרטי ישבית את החמץ מביטו כפשוטו. במקרים של חברות ועסקים, כאשר מדובר על מחסני חמץ שלא נועדו לתצרוכת במהלך המועד, יש מקום לכתחילה לסמוך על המכירה. במקרים אלו אין זה ראוי להחמיר ולחפש חמץ שנטחן לאחר הפסח, אלא לקנות לכתחילה את החמץ שנמכר כדין.

19. יש להעיר שגישת הרב רימון והרב ליכטנשטיין הפוכות זו מזו מנקודת המבט ההשקפתית. האחת רואה בהערמה הסכמה ממרום ביעגול פינות' ברוח ההלכה. לפי הגישה השנייה חכמים פותחים פתח כיצד להציל את הפורמליות ההלכתית לאור רוח ההלכה וכוונת התורה. השאלה האם הדגש הוא על האפשרות שניתנה לכך ממרומים, או על כוח היצירה הנתון בידי החכמים.

20. וראו עוד בנושא זה בספרי 'מסיני ועד ימינו' עמוד 302 הערה 9.

אחרית דבר

סוגיית מכירת חמץ לגוי בפסח מעסיקה את ההלכה בכל תקופות התורה שבעל פה, כאשר השאלה ההלכתית המדויקת בכל דור פושטת צורה ולובשת צורה. החל ממחלוקת בית שמאי ובית הלל בנוגע למכירת חמץ שלא ייאכל לפני פסח, דרך מכירה והשארת החמץ בבית, ועד שליחות באינטרנט. ההיתר ההלכתי מבוסס ומקובל במשך הדורות, גם אם הוא יוצר חוסר נוחות ותחושת הערמה על פשט דברי התורה.

הצענו מספר כיווני מחשבה בנוגע למשמעות הערמה המקובלת מבחינה הלכתית ומהיכן היא נובעת. היחס בין הקביעה ההלכתית ובין רוח התורה מובילה להנחיה המבדילה בין שימוש של אדם פרטי בהיתר, ובין סוחרים וגופים ציבוריים. נראה כי ראוי שהיחיד יסיים את חמצו לפני פסח וישבית אותו מביתו ללא מכירה. במקביל לכך, חנויות ומפעלים יכולים למכור חמץ לפני פסח, וראוי להקפיד לאחר הפסח לקנות לכתחילה מוצרים אלו שנמכרו כדין.

